

Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine

Mladen Vukomanović

Jedan od značajnih događaja koji su se na teritoriji okupirane Jugoslavije odigrali u razdoblju od kapitulacije kraljevske jugoslavenske vojske do izbijanja ustanka u većini jugoslavenskih pokrajina jula 1941. bez sumnje je ustanak srpskih seljačkih masa u gornjoj Hercegovini mjeseca juna 1941. godine.

Spontani otpor naroda u cilju samoodbrane od ustaškog terora početkom juna prerastao je krajem mjeseca u opšti narodni ustanak, mada u njegovom organizovanju nije učestvovala ni jedna politička partija. Tako otpor naroda protiv ustaškog terora postepeno dobija karakter organizovane oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

Istorijski značaj ustanka u gornjoj Hercegovini je u tome što on predstavlja prvi pokret otpora u okupiranoj Evropi i što se svojim oslobodilačkim karakterom uklapa u narodno-oslobodilačku borbu naroda Jugoslavije vođenu pod vođstvom KPJ.

O ovom problemu do sada je pisano nekoliko radova.

Rad Nevenke Bajić »Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine« pisan je pretežno na osnovu sjećanja, te na osnovu do tada objavljenе građe i literature o tom pitanju. Autor se nije koristio postojećom neobjavljenom arhivskom građom Vojnoistorijskog instituta, na osnovu koje se može doći do izvjesnih novih činjenica. (Vjerovatno je to uslovlilo da je u radu pretežno obrađen period do ustanka).

Slobodan Šakota u radu »Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini« ističe da su komunisti i simpatizeri KPJ igrali odlučujuću ulogu u junskom ustanku. Njegov rad je takođe pisan uglavnom na osnovu sjećanja i objavljenih dokumenata; ni on se nije koristio neobjavljenom arhivskom građom iz Vojnoistorijskog instituta i materijalom iz ustaške štampe.

Batrić Jovanović u knjizi »Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji I« tvrdi, na osnovu sjećanja učesnika, da su komunisti predvodili i rukovodili crnogorskim ustanicima koji su učestvovali u

junskom ustanku, mada je ovakvo mišljenje neodrživo, što se vidi iz do sada poznate građe.

Pri obradi ovih događaja služio sam se kako objavljenim, tako i neobjavljenim arhivskim izvorima koji se čuvaju u Vojnoistorijskom institutu JNA. To su uglavnom izvještaji domobranskih starijehina u kojima se daju gotovo sve pojedinosti o događajima u Hercegovini. Izvještaji su dosta objektivni i u osnovi se slažu sa sjećanjima većine učesnika. Ustaška štampa, sjećanje učesnika NOR-a i literatura pomogli su mi pri pisanju ovog rada.

Na osnovu svega toga bilo je moguće približno tačno rekonstruisati događaje i doći do određenih zaključaka.

*

Ustanak je izbio na teritoriji današnjih opština Gacko i Nevesinje, i zahvatio granična sela prema Stocu, Bileći, Goliji i Pivi. Područje koje je bilo zahvaćeno ustankom planinskog je karaktera¹⁾. Ovo zemljište je bogato dobrim pašnjacima, te je povoljno za stočarstvo. Saobraćajne veze su loše^{1-a)}. Saobraćaj je drumski, sa dosta slabim putovima. Glavno zanimanje stanovništva je poljoprivreda. Dosta bogati pašnjaci omogućili su da ovo postane poznat stočarski kraj. Po podacima iz 1938. godine u tadašnjem gatačkom i nevesinjskom srezu bilo je 141.185 ovaca, 21.587 koza, 32.830 goveda, i 11.284 konja^{1-b)}. Pored stočarstva, zemljoradnja je bila dosta zastupljena. Najviše se gajio ječam, zob, raž, pšenica, krompir i kupus. Ostale privredne grane bile su slabo razvijene ili gotovo nikako. Industrijskih preduzeća nije bilo, iako su postojali uslovi za podizanje više fabrika i otvaranje nekoliko rudnika. Ovo je ostao čisto poljoprivredni kraj, te je stanovništvo živjelo pretežno na selu. Po popisu iz 1931. god. u gatačkom srezu je živjelo 15.209 stanovnika, a u nevesinjskom 25.301 stanovnika, ukupno je u oba sreza živjelo 40.510 stanovnika²⁾. Od toga ih je 36.780 živjelo na selu³⁾. Iste godine u zanatstvu je bilo zaposleno 143, a u trgovini, bankarstvu i saobraćaju 306 lica⁴⁾. Iako je na selu vladala prenaseljenost, zbog slabe mogućnosti zaposlenja i školovanja, samo jedan dio viška radne snage odlazio je u grad. Zemlja je bila sve. Od nje se jedino moglo živjeti.

¹⁾ Nadmorska visina čitavog kraja je od 900-2.000 metara. U centralnom dijelu prostiru se Gatačko i Nevesinjsko polje. Od polja se dižu blage uzvišice, prelazeći u velike planine koje okružuju čitav kraj i odvajaju ga od susjednih oblasti. Prema donjoj Hercegovini prostiru se planine: Sniježnica, Trusina, Baba i Bjelašnica. Dalje od istoka prema sjeveru i zapadu pružaju se: Troglav, Lebršnik, Volujak, Zelengora, Tovarnica, Crvanoj i Velež.

^{1a)} Iako preko Gacka prolazi stari put koji je najkraća veza Dubrovnika sa Drinom i Srbijom, u novije vrijeme je bio zapostavljen. Cestom je Gacko vezano sa Bilećom i Nevesinjem. Od Nevesinja cesta se grana prema Mostaru, Stocu i Ulogu.

^{1b)} N. Bajić: Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine; Godišnjak istorijskog društva BiH, 1956, 226.

²⁾ Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd, 1931. 28.

³⁾ Nevenka Bajić n.n.: 226.

⁴⁾ Isto, 227.

I najmanje parče zemlje bilo je obrađivano. Seljački posjed je bio mali i prenaseljen, sa niskom proizvodnošću rada. Gacko i Nevesinje su bili mali gradići sa sitnim zanatima, uglavnom onim koje je tražila seljačka privreda, i sitnim trgovcima. Život je ovdje bio težak i pun neizvjesnosti. Seljak, kao sitni stočni proizvođač, često nije uspijevaao da obezbijedi najnužnija sredstva za život. Česta glad i stalna nestašica osnovnih namirnica pratili su ljude ovih krajeva. Selo je iz dana u dan ekonomski slabilo i sve se više zaduživalo. U periodu između dva svjetska rata ništa ozbiljnije nije preduzeto da se riješi pitanje ovog nerazvijenog kraja. Ovo se područje tretiralo kao pasivno, iako nema pasivnih i bogatih krajeva, već razvijenih i nerazvijenih.

U ovakvim uslovima ovdje su živjeli, međusobno izmiješani, Srbi, muslimani i nešto Hrvata. Prema popisu iz 1921. godine Srbi su bili najbrojniji (69,4%), potom muslimani (27,9%) pa Hrvati (2,7%)⁵⁾.

Kod srpskog stanovništva slobodarske i borbene tradicije su bile vrlo žive. U narodu su se duboko ukorijenila sjećanja na bune i ustanke koji su dizani protiv Turske i Austro-Ugarske, i uspomene na te događaje su se gajile i prenosile sa koljena na koljeno. Vremenom se kod naroda ukorijenilo mišljenje da se samo zajedničkom borbom može vratiti sloboda i pogaženo pravo. Na formiranje slobodarske svijesti uticala je i bliskost Crne Gore. U njoj su Hercegovci uvijek nalazili zaleđe i pomoć. Česte zajedničke borbe Hercegovaca i Crnogoraca, kako protiv Turaka, tako i protiv Austrije, zbližile su ih i čvrsto povezale. Tako su, pored rodbinskih i imovinskih, postojale jake istorijsko-borbene veze između naroda Hercegovine i Crne Gore. Borba koju je srpsko stanovništvo vijekovima vodilo za slobodu isprepletana je borbom za rješenje feudalnih odnosa. Ovdje se dugo održavaju feudanci muslimani i svim silama se odupiru reformi. U toj borbi oslanjali su se na muslimanske seljake. Muslimanski seljak je bio slobodan, te u svakom pogledu privilegovan u odnosu na srpskog seljaka. Tako borba feudalaca i kmetova dobija izvjesno obilježje borbe muslimana i Srba. Sukob izazvan ekonomskim odnosima još je više zaoštren vjerskim i nacionalnim suprotnostima. Vodeći nepravilnu nacionalnu politiku, Kraljevina Jugoslavija nije uspijevala da izgladi te odnose, već ih je više zaoštravala.

Muslimansko stanovništvo je ovdje živjelo pod specifičnim uslovima. Godinama je potiskivano od srpskog stanovništva koje se sve više sa planinskog područja spuštalo u plodne kotline i polja. Bili su uvijek prvi na udaru bezbrojnim četama koje su iz Crne Gore upadale u Hercegovinu. Druga polovina XIX i prve dvije decenije XX vijeka pune su sukoba i obračuna između muslimanskog i srpskog stanovništva ovog kraja.

Zaostalost i neprosvijetčenost stanovništva, međusobne razmirice i sukobi iskorišćavale su razne političke stranke i grupe radi proširenja svoga uticaja, te pridobijanja toga stanovništva za svoju politiku i ciljeve. U periodu između dva svjetska rata među Srbima

⁵⁾ N. Bajić n. n.: 227.

su najuticajnije bile ove političke stranke: Radikalna, Demokratska, JRZ, a najstabilniji uticaj imala je Zemljoradnička stranka. Neposredno pred drugi svjetski rat ogroman uticaj na Srbe a donekle i na muslimane, imala je organizacija SOKO. U tom vremenu raste i uticaj fašističkog Ljotičevog zbora. Radikalna i Demokratska stranka su imale izvjestan broj pristalica i među muslimanima. Ipak, na muslimane je preovlađivao uticaj JMO, a na Hrvate HSS.

Od 1935. godine u Gacku se osjećao uticaj profesora Alije Suljka. Pripadao je grupi Hakije Hadžića, ustaški orijentisanoj. Djelovao je pod plaštom Hrvatske seljačke stranke propovijedajući spas muslimana. Kandidovao se na izborima 1935. i 1938. godine u srezovima: Trebinje, Zvornik i Gacko⁶⁾. U Gacku se prvo povezao sa upravnikom pošte Hasanom Čustovićem. Kasnije se krug širi na bogatije muslimane: Omera Kapetanovića, Džema Tanovića, Hamida i Smaja Dilića i dr. Ustaški uticaj i propagandu u Nevesinju su širili Šučerija Pekušić i Đorđe Preka. Oni su održavali redovnu vezu sa ustaškim elementima iz Mostara. Ustaška propaganda, iako provođena u ilegalnosti, imala je izvjesnog uspjeha među neprosvijećenim i zaoostalim muslimanskim stanovništvom. Tako su još pred rat stvoreni uslovi za razvoj ustaškog pokreta u Gacku i Nevesinju.

Ovdje su uslovi za rad Komunističke partije Jugoslavije bili dosta teški. Prije svega, tu gotovo i nema radnika te ni radničke klase u pravom smislu riječi. Kao ilegalnoj organizaciji, Partiji je bilo otežano vršenje jačeg uticaja na selo, pogotovu ovdje. Uskost organizacije i nepravilna politika prema selu su subjektivne slabosti partijske organizacije u Hercegovini. Pred rat je u Hercegovini bilo oko 130 komunisti. To je relativno veliki broj. Ali pada u oči činjenica da ih je 60 otpadalo na Mostar⁷⁾. Mada je radila pod teškim uslovima, Partija uspijeva da pred drugi svjetski rat stvori i ovdje nešto jača uporišta. Prije svega, formirane su nove ćelije, proširen broj članova i simpatizera. Iz Mostara je 1938. godine u Gacko došao student Drago Mastilović. Povezao se sa Obrenom Starovićem i organizovao je još nekoliko aktivista. Do formiranja ćelije došlo je u aprilu 1941. godine. Nju je osnovao Jusuf Čevro, član OK u Mostaru. Pored onih koji su tu živjeli u organizaciju ulazi i nekoliko aktivista koji su tih dana došli u Gacko. Formirane su ćelije u Gacku i Avtovcu. U Gacku je bio sekretar Obren Starović, a članovi Dejan Košutić, Mirko Mastilović i Sveto Kovačević. U Avtovcu je sekretar bila Ljubica Mihić, a članovi Boro Avdalović, Danilo Zeleznović, Ivan Starović i Ranko Mihić. U toku maja ćelija u Avtovcu je organizovala dva izleta sa srpskom i muslimanskom omladinom. Poslije preuzimanja vlasti od strane ustaša od njihova terora sklanja se većina članova Partije. Neki su otišli u Crnu Goru, a drugi u Srbiju. Na terenu su samo ostali Obren Starović i Sveto Kovačević⁸⁾. Interesantno je da su svi članovi Partije u Gackom bili Srbi,

⁶⁾ »Hrvatski narod«, Zagreb, 30.VII 1941.

⁷⁾ Hercegovina u NOB, Beograd, 1961. 28.

⁸⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu A-VII) fond NOR k. 1995. f. 1 sećanja Ljubice Mihić.

i da na muslimane Partija nije imala jači uticaj. To će naročito štetno djelovati u vrijeme ustaških pokolja, koje bi, bar u manjem opsegu, mogli spriječiti članovi Partije.

U Nevesinju je aprila 1941. godine formirana partijska ćelija. I nju je osnovao Jusuf Čevro. Sekretar ćelije je bio Hido Bašagić a članovi Desimir Bošnjak, Šefko Pašić i Alija Kazazić. U selu Biogradu, kraj Nevesinja, formiran je u to vrijeme, i prvi aktiv SKOJ-a od seljačke omladine. Njega su sačinjavali: Drago Čampara, Četko Đerić, Ljubica Remetić, Mladen Perović i Trifko Spremo⁹⁾. Poslije kapitulacije Jugoslavije ovamo se vratio izvjestan broj ljudi koji su bili na radu u drugim mjestima. Neki od njih bili su članovi SKOJ-a, a većina simpatizeri Partije.

Poslije osnivanja Nezavisne Države Hrvatske u uslovima ustaškog terora rad komunista je bio otežan. Zato je na Oblasnom savjetovanju KPJ za Hercegovinu, održanom početkom juna 1941. godine u Mostaru, posebno naglašena potreba čuvanja partijskih kadrova od udara okupatora i ustaša¹⁰⁾. Rad Partije na pripremi ustanka u Hercegovini i raskrinkavanju ustaške politike uznemirio je ustaške vlasti. Krilni zapovjednik iz Mostara javlja, 24. juna 1941. godine, pored ostalog:

»Od prije nekoliko dana otpočela je komunistička akcija na području krila. Tako su između 13. i 15. ovog mjeseca rastureni komunistički leci pod naslovom »Radni narode Bosne i Hercegovine«, koji su upereni protiv osnutka Nezavisne Države Hrvatske, Pavelića i osovinskih sila«¹¹⁾.

U cilju sprečavanja komunističke djelatnosti u NDH poglavnik je lično izdao naredbu, u kojoj pored ostalog, piše:

»Redarstveno-upravne vlasti imaju bezodvažno spriječiti svako gibanje među onima koji su poznati kao komunisti, bilo da postoji sumnja da su takvi. Ako istraga ustanovi da postoje takva gibanja, svi sudionici trebaju biti stavljeni u pritvor. Ukoliko takvih gibanja na području pojedinih redarstveno-upravnih vlasti nema, a postoji sumnja da bi do tih gibanja moglo doći, neka redarstvene vlasti pritvore ljude koji su poznati kao komunisti«¹²⁾.

Ovakve oštre akcije ustaških vlasti prema komunistima otežale su aktivnost komunista i rad na pripremi ustanka.

Mađa je narod ovog kraja živio pod dosta teškim uslovima, 1941. godine bio je raspoložen za borbu. Sve se moglo nekako podnositi, ali pomisao da bi neki stranac mogao ponovo doći kao upravljač i okupator uzbuđivala bi svakog ovdašnjeg čovjeka. Još u vrijeme

⁹⁾ Živorad Mihajlović: Nevesinjska puška — partizanska (članak napisan na osnovu rada Brane Kovačevića i Sava Skoka (»Nin«, Beograd, 1, 8, 15, 22 i 29, septembra 1963.

¹⁰⁾ Slobodan Šakota: Pripreme KPJ za ustanak u Hercegovini i borbe u junu i avgustu 1941. godine. Vojnoistorijski glasnik, 1. 1954. 15-16.

¹¹⁾ A-VII Ustaško-domobranska dokumenta (u daljem tekstu U. D. dok.) k. 85, 3/IV-2.

¹²⁾ A-VII U. d. dok. k. 189, 2/1-1. O ovome je obaviješten veliki župan u Mostaru 27. VI 1941.

njemačke agresije na Čehoslovačku narod je ispoljavao simpatije prema toj zemlji i osuđivao njemačkog agresora. Sve popustljivija politika prema Njemačkoj, a naročito pristupanje Trojnom paktu, izazvala je i ovdje javne proteste i demonstracije, dok je slom te politike i puč od 27. marta bio dočekan sa oduševljenjem. Razočarenje je ubrzo došlo. U kratkotrajnom aprilskom ratu izgubljene su sve nade o uspješnoj borbi tadašnje jugoslovenske vojske protiv neprijatelja. U njemu su se jasno ispoljile sve slabosti starog režima. Niko više nije bio razočaran u svoga kralja i vladu kao srpsko stanovništvo Gacka i Nevesinja. Baš preko njihovog kraja bježali su Kralj i vlada iz zemlje, spasavajući sebe, ostavljajući narod na milost okupatoru.

Po sporazumu između Rima i Berlina Hercegovina je pala pod italijansku okupacionu zonu. Divizija »Litorio« zaposjela je Hercegovinu. Komandanti italijanskih jedinica preuzeli su vlast u Gacku i Nevesinju. Italijani su vodili demagošku politiku. U suštini pomagali su ustaše, a pred Srbima su istupali kao njihovi prijatelji. Savjetovali su Srbima da traže pripajanje ovih krajeva Crnoj Gori. U početku je bilo neizvjesno kome će pripasti gornja Hercegovina. Konačno je to riješeno ugovorom između Pavelića i Musolinija u Rimu 18. maja 1941. godine. Po njemu, Hercegovina u granicama iz 1914. godine pripaja se Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Srpsko stanovništvo je dosta mirno prihvatilo ovu odluku, jer su Hrvate smatrali za prijatelje, i mislili da će im biti bolje sa njima nego pod italijanskom upravom.

Politika koju su od samog početka vodile ustaše, bila je upearena protiv Srba. Ustaški prvaci propagirali su stvaranje katoličko-muslimanskog bloka protiv pravoslavlja. Već 20. maja 1941. godine Katolički list je pisao:

»U NDH imat će katolička i islamska vjeroispovijest zaštitu i mogućnost slobodnog razvitka, u skladu sa osnovnim interesima hrvatske nacije, koja štiteći sebe, slobodno brani interese katolicizma i islama od njihovog najvećeg i najopasnijeg neprijatelja, pravoslavlja«¹³⁾.

Stvoren je plan o denacionalizaciji i uništenju Srba. Po njemu, jedan dio Srba treba prekrstiti, drugi uništiti, a treći iseliti. Već 5. maja 1941. godine, donijeta je zakonska uredba o prelasku sa jedne vjere na drugu. Ona je imala cilj da zavara javnost, kako bi se i nasilno prekrštavanje prikrilo formalnim zakonskim odredbama. Ovakva ustaška politika naišla je na svoju punu primjenu u Hercegovini.

Ovdje su ustaški elementi još prije, a naročito u toku rata, bili dosta aktivni. U prvom redu odvrćali su hrvatske i muslimanske vojne obveznike da ne idu u vojsku, organizovali dezerterstvo i razoružavanje vojnih jedinica. Tako se u Nevesinju više obveznika nije odazvalo vojnom pozivu, a mnogi su dezertirali sa fronta, dok su ustaše u Borču razoružale više vojnika¹⁴⁾.

¹³⁾ Sima Simić, Prekrštavanje Srba u vrijeme drugog svjetskog rata, Tito-grad, 1958. 43.

¹⁴⁾ N. Bajić: n. n. 231.

Ustaški orijentisani elementi su 9. aprila 1941. godine u Čapljini organizovali udar i preuzeli vlast, razoružali su 85-puk jugoslovenske vojske na Domanovićima. Pobunu su 11. aprila ugušili pitomci Podoficirske škole u Bileći. Čim su oni napustili grad, 13. aprila 1941. godine, ustaše ga ponovo zauzimaju¹⁵⁾. Slične akcije izvele su ustaše u Mostaru i drugim mjestima^{15a)}. U vremenu između kapitulacije i potpisivanja ugovora u Rimu ustaše su razvile živu aktivnost, u cilju pripajanja ovih krajeva Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Iz Gacka je išla delegacija kod Hakiije Hadžića u Sarajevo. Sačinjavali su je: Omer Kapetanović, Smajo Kurtović i Smajo Dilić. Tražili su da se Gacko pripoji Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, da se u njega pošalje više vojske zbog opasnosti od Crnogoraca¹⁶⁾.

Uspostavljanje ustaške vlasti

Odmah poslije potpisivanja Rimskog ugovora ustaše su preuzele vlast u Gacku i Nevesinju. U Nevesinju su vlast preuzeli Đorđe Preka i Suljo Bašagić. Već 24. maja 1941. godine u Gacku su civilnu vlast preuzele domaće ustaše: Hasan Čustović, Smajo Kurtović, Džemo Tanović, Smajo Dilić i drugi. Italijani su 27. maja napustili Gacko, a 18. juna Nevesinje. Tih dana su došle i ustaše sa strane u cilju konačne organizacije vlasti i stvaranja ustaških tabora i logora. U Nevesinje je iz Zagreba došao potporučnik Franjo Sudar sa 10 ustaša. Uspostavljeni su prvi tabori u selu Sopiljima i Rabili, tabornici su Jure Vasilj i Luka Jarko. U Gacko je 27. maja 1941. godine stigla grupa od oko 16 ustaša. Predvodio ih je Herman Tonogal, advokatski pripravnik iz Travnika. On postaje ustaški povjerenik za Gacko. Domaće ustaše su im organizovale svečani doček. Tonogal je odmah po dolasku održao kraći govor okupljenim muslimanima i Srbima u hotelu u Gacku. Iz toga se mogao nazrijeti plan ustaša. Nagovijestio je prekrštavanje Srba ili iseljenje. Da bi pridobio muslimane, istakao je da su oni cvijeće hrvatsko. Ubrzo se ustaški pokret u Gacku i Nevesinju širi i dobija sve više pristalica. Bogatiji su mu prilazili da bi pričivali svoja imanja i dalje se bogatili. Ustaška obećanja su bila primamljiva i za onaj dio muslimana koji je bijedno živio, od kojih su mnogi povremeno odlazili na rad u druga mjesta, a sada se vratili kući. Pored njih, pokretu je prišao jedan dio sitnih trgovaca i službenika, koje je on privlačio ekonomskim obećanjem. Ustaška propaganda je pronalazila najprimamljivije momente za pridobijanje muslimana. Obećali su muslimanima svu srpsku imovinu i posjede. Krivica za težak život u predratnoj Jugoslaviji pripisivana je Srbima. Ako se uzmu specifični uslovi pod ko-

¹⁵⁾ A-VII fond NOR, k. 1995, f. 6.

^{15a)} Od početka rata ustaško orijentisani elementi iz Mostara i okoline vodili su borbe sa jedinicama Primorske armijske oblasti. Njihove akcije je od 10. aprila pomagala njemačka avijacija: Velimir Terzić: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd 1963. 598.

¹⁶⁾ Prema pričanju Derve Džubura.

jim su ovdje živjeli muslimani, tradicionalni sukobi muslimana i Srba na vjerskoj i imovinskoj osnovi, ekonomske povlastice koje je obećavao ustaški pokret, tek može biti jasno zašto je jedan dio ovdašnjih muslimana prišao ili podržavao ustaški pokret. Jedan dio muslimana bio je protiv saradnje sa ustašama. Taj dio je osuđivao klerofašistički ustaški plan protiv Srba i svih naprednih elemenata, bez obzira na vjeru i narodnost. Takav stav zauzeli su muslimanski prvaci u nizu rezolucija izdatih povodom pokolja koje su ustaše vršile. U rezoluciji muslimana grada Mostara, pored ostalog se kaže:

»Nebrojeni zločini, nepravde, bezakonje i nasilna prevjeravanja koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana su potpuno duši svakog muslimana... Braći svim čestitim muslimanima preporučujemo da žive u slozi i ljubavi sa svim svojim komšijama i sugrađanima, te da su svjesni da nas u ovim vanredno teškim prilikama može spasiti samo potpuna sloga i jedinstvo, te čvrstina naših redova«¹⁷).

Mnogim muslimanima iz gornje Hercegovine nije se sviđjela politika ustaša prema Srbima. Ustaški povjerenici po dolasku u Gacko i Nevesinje nisu stupili u vezu sa starijim, iskusnijim i dalekovidim muslimanima. Prikupili su uglavnom one na koje su prvo naišli. To su bili mahom ljudi nestabilnog karaktera i veoma povodljivi. Njih su naoružali i dali im punu vlast. U njihovim rukama bio je život svih stanovnika.

»Svi pošten i stariji muslimani sa kojima sam u dodir dolazio« — piše u svom izvještaju krilni zapovjednik iz Bileća, — »izražavali su mi svoju bojaznost od tih naoružanih lica, jer ni oni nisu imali u njih povjerenja«¹⁸).

U gatačkom srezu je organizovano više tabora: Avtovac, Gacko, Nandanjići, Borač, sa tabornicima Hasanom Čustovićem, Fehimom Pašićem, Omerom Kapetanovićem i drugim. Naročito se brzo širi ustaška organizacija u Borču. Ustaški povjerenici koji su došli sa specifičnim ovlašćenjem u Gacko i Nevesinje, kao i susjedna mjesta, bili su iz drugih krajeva, većinom iz Banovinske Hrvatske. Ne poznavajući teren niti mentalitet stanovnika ovih krajeva, čitavu akciju postavili su na pogrešne osnove, mjesto pozitivnih postigli negativne rezultate. Prilikom formiranja ustaških tabora i logora u njih je ušao uglavnom muslimanski ološ, a ustaški povjerenici nisu slušali nikoga¹⁹).

Krajem maja u Gacko i Nevesinje su stigli oružnici iz sastava IV oružničke pukovnije. Njihov raspored je bio sljedeći: 1) vod Gacko raspoređen u postaje (žandarmerijske stanice): Gacko, Šipo-

¹⁷) A-VII U. d. dok. k. 143-a, 7/50. Rezoluciju su potpisali Hafiz Omer Džabić, hercegovački muftija Mehmed Grebo, Mustafa Pašić i dr.

¹⁸) A-VII U. d. dok. k. 220, 52/3-8.

¹⁹) »Svakoga ko bi i jednu riječ rekao u pogledu njihovog rada, smatrali su saboterom i zaštitnikom Srba. Dešavalo se da su državnim organima koji su im dobronamjerno skretali pažnju na njihove greške prinostili pištolj pod grlo, tako da se svak toliko ustručavao jer se bojao za svoj život«; A-VII U. d. dok. k. 220, 52/3-8.

vica, Jasenik, Stepen, Kazanci, Fojnica i ljetna postaja na Zelen-gori. 2) Vod Nevesinje raspoređen u postajama: Nevesinje, Rilje, Lukavac, Kruševljani, Ulog, Klinja, Bišina, i Trusina²⁰). Oba voda su pripadala oružničkom krilu Bileće. Ustaše i oružnici su zapo-sjeli sve stare žandarmerijske stanice u cilju što uspješnije kontrole čitavog terena.

Po dolasku ustaše organizuju svoju vlast. Za predsjednika ga-tačkog sreza postavljen je Josip Rom. Predsjednik opštine u Gackom postaje Omer Kurtović, u Avtovcu Džemo Tanović, u Fojnici Suljo Jugo. U Nevesinju predsjednik sreza postaje Nikola Mladenović, a opštine Sulejman Bašagić. U Kifinu Selu Numan Šikalo, u Ulogu Salko Popovac²¹).

Pošto su preuzele vlast, ustaše preduzimaju sve oštrije mjere protiv Srba. Trgovačke radnje su oduzete Srbima i predate povjere-nicima muslimanima. Napravili su plan za masovno istrebljenje Srba u ovom dijelu Hercegovine. Ustaški povjerenici iz Nevesinja i Gacka odlučili su da pokupe oružje od naroda, hapse najuglednije Srbe i time unesu zabunu među narod. Potom da očiste granični sektor prema Crnoj Gori.

Pokolj Srba

Plan o uništenju Srba počeo se ostvarivati od 1. juna 1941. godine. Da bi toj akciji dale nekakvo opravdanje pred javnošću, ustaše su u Gacku inscenirale formalni povod. Mada ih nije niko napao, sami su se pripucavali 1. juna 1941. godine kod sela Korita, navodeći da su bili napadnuti od naoružanih lica sa crnogorske gra-nice²²). Potom su prešli na direktnu akciju. U Gacku je 1. juna uhva-ćen Filip Starović, predsjednik dobrovoljačke organizacije u gatač-kom srezu. Istoga dana upala je ustaška patrola u selo Korita. Uhap-sila je i sprovela u Gacko Vukotu Jakšića, Milorada, Milovana i Andriju Svorcana. Ustaše su često vršile pretrese tražeći oružje koje stanovništvo nije htjelo predati. Ustaški povjerenik za Gacko Her-man Tonogal je prvi pokazao kako treba ubijati Srbe. On je na zvjerski način ubio Blagoja Šarovića iz Stepenu. O tom prvom ubi-stvu u Gacku napisao je u izvještaju IV oružničke pukovnije sljedeće:

»Noću od 1. na drugi lipanj, u selu Stepenu, kotar Gacko, ustaški povjerenici streljali su seljaka Šarović Blagoja, jer je kod njega u kući pronađena izvjesna količina puščane muni-cije«²³).

I u drugim krajevima Hercegovine, krajem maja i početkom juna počeli su pokolji srpskog stanovništva od strane ustaša. Naročito su vršena masovna ubijanja srpskog življa u ljubinskom srezu^{23a}).

²⁰) A-VII, U. d. dok. k. 143. 1/41.

²¹) Živorad Mihajlović n. n. »Nin«, Beograd, 8. IX 1963.

²²) A-VII U. d. dok. k. 84, 2/1-2.

²³) A-VII U. d. dok. k. 171-a, 1/34.

^{23a}) B. Hrabak, Jedan dokumenat o uticaju Crne Gore na dizanje narod-nog ustanka u Hercegovini jula 1941. godine. Istorijski zapisi Cetinje, 1-2, 1955. 406

Pokolj srpskog stanovništva u Hercegovini počinje tek dolaskom ustaških predstavnika iz Zagreba. Iz toga se može zaključiti da je ustaški teror u Hercegovini dio opšte politike koju je vodio ustaški Glavni stan prema Srbima, te da ga nisu uslovlili raniji odnosi između Srba, Hrvata i muslimana u Hercegovini.

Pokolj stanovnika sela Korita izvršen je noću između 4. i 5. juna 1941. godine. Za ovu akciju vršile su se šire pripreme. Pored ustaša mobilisan je jedan dio muslimana iz Gacka, Gračanice, Avtovca, Kule Fazlagića i drugih sela. Svim ljudima iz tih sela koji su imali oružje upućen je poziv i naznačeno je da se moraju javiti. Tako su oni mobilisani. Veći dio mobilisanih muslimana iz Avtovca i Mulja odbio je da ide na Korita. Pored toga ustaše su inscenirale pucjavu na Kobiljoj Glavi, govoreći da to pucaju Crnogorci. Prilikom sprovođenja plana ustaše su se koristile prevarom. Pod izgovorom da žele sazvati zbor radi rješavanja nekih pitanja, sakupili su Korićane u sokolski dom. Potom su ih odveli, pobili i bacili u Koričku jamu, duboku oko 30 metara. Tom prilikom u jamu je bačeno oko 140 ljudi. Iz jame je kasnije izvađeno 5 živih lica. Selo je potpuno opljačkano i spaljeno. Pored ostalog, iz sela je otjerano oko 5.940 grla sitne stoke²⁴). U vrijeme od 5. do 9. juna iz Gacka, Avtovca i Stepena ubijeno je 27 Srba i bačeno u Koričku jamu, tako da je u jamu bilo bačeno oko 167 ljudi. Primjer kako treba klati Srbe dala je grupa ustaša sa strane. Domaće ustaše ubrzo su nadmašile svoje učitelje, što se naročito pokazalo na Koričkoj jami.

I nevesinjske ustaše počinju akciju 1. juna 1941. godine. Prvo su pohapsili najuglednije Srbe u samom Nevesinju. Potom je akcija prenijeta na okolna sela. Oko 80 ustaša, koje je predvodio natporučnik Franjo Sudar, upalo je 2. juna u srpsko selo Udrežanj. Selo je opljačkano i spaljeno i ubijeno je 27 mještana, među kojima veći broj djece, žena i staraca. Druga grupa ustaša napada na selo Luke, pljačka, pali i ubija 36 lica²⁵). Mirni narod bio je izložen najsureovijim mjerama. »Počela su strašna noćna gonjenja mirnih građana, provaljivali su ustaški zločinci u kuće, pljačkali i premlaćivali gdje su koga stigli«²⁶). Navedenim akcijama počelo je ostvarenje ustaškog plana o uništenju Srba. Dalje njegovo sprovođenje spriječeno je otporom naroda.

Prve ustaničke borbe

Od kapitulacije narod je bio u stalnoj neizvjesnosti. Pripajanjem ovih krajeva Nezavisnoj Državi Hrvatskoj položaj Srba se pogoršava iz dana u dan. Ustaški se pokret brzo širi i učvršćuje. Čim su osjetili da su jaki, ustaše postupaju sve otvorenije. Njihove akcije postaju opasnije. Početkom juna počelo je sprovođenje plana o istre-

²⁴) A-VII U. d. dok. k. 43-a, 9/36-2.

²⁵) A-VII, Sjećanja učesnika NOR, k. 1995.

²⁶) A-VII. U. d. dok. k. 118, 32/6-3.

bljenju Srba. Prve akcije su u tom pogledu potpuno uspjele, jer je narod bio nespreman i neorganizovan. Ustaše nisu bile u mogućnosti da istovremeno napadaju sva srpska sela, već napadaju i uništavaju selo po selo. Međutim, poslije prvih uspjeha dolazi otpor naroda. Poslije prvih iznenađenja i trenutne obezglavljenosti narod počinje da dolazi k sebi. Izbora nije bilo, ili se boriti ili se pustiti na milost ustašama. Masovna hapšenja, zločini koje ustaše vrše u selu Udrežnju i Lukama, brzo su se pročuli po nevesinjskom srezu. Stanovništvo je postalo oprezno. Pronijela se vijest da će ustaše ići i na druga sela. Stanovnici sela Drežnja saznali su da će ustaše izvršiti napad i na njihovo selo²⁷⁾. Na inicijativu otresitijih ljudi odlučeno je da im se pruži otpor. Trećeg juna u Drežanj je došla patrola zaštitnih lovaca, koju su mještani napali. Tako je došlo do prve borbe. Sve što je bilo nesposobno za borbu, kao i pokretna imovina, evakuisano je u planine Babu i Ostrovicu. Tek kad je neprijatelju stiglo pojačanje, ustanici se povlače i napuštaju selo. U Drežanj je stigla i grupa ustaša sa svojim povjerenikom Franjom Sudarom. Selo je opljačkano a potom spaljeno. Ubijene su dvije žene i jedno dijete²⁸⁾. O ovom događaju zapovjednik oružničkog voda u Nevesinju u izvještaju piše sljedeće:

»Trećeg lipnja 1941. godine u 7 sati, pošla je patrola od 20 zaštitnih lovaca sa jednim oružnikom postaje Nevesinje koju je predvodio poručnik Mihovil Zimšek, sa zadatkom da u selu Donjem Drežnju, kotara nevesinjskog, pokupi vatreno oružje i ostali ratni materijal. Patrola koja je stigla do sela Drežnja oko 11 sati bila je napadnuta sa dvije strane, od strane naoružanih mještana Drežnja i okolice. Borba je trajala oko 1 sat, ispaljeno je i sa jedne i sa druge strane veći broj metaka, nije bilo žrtava i povrijeđenih. U ovoj borbi zarobljen je Ranko Stajić, težak iz Grabovice, a napadače predvodio je Vlatko Ivković iz Grabovice, a kao razlog za stupanje u ovu borbu, navodi Stajić, pošto su ustaše 1/2. lipnja 1941. godine u selu Drežnju poubijali stanovništvo i popalili domove, što ustvari odgovara istini jer su ustaše ubili veći broj lica... Usljed ovoga zavladao je panika i strah kod naroda koji bježi u šume«²⁹⁾.

Prve oslobodilačke puške bile su podstrekač stanovnicima drugih sela i srezova da se i oni ustašama odupru oružjem. Ovo je bio početak borbe koju je srpsko stanovništvo povelu protiv ustaša. Do novih akcija nije trebalo dugo čekati. One dolaze u istočnom dijelu gatačkog sresa. Vijest o pogibiji Korićana i drugim zločinima ustaša brzo se pronijela po svim selima oko Gacka. Naročito je uznemirenost zavladao u graničnim selima prema Crnoj Gori. Pronijela se vijest kako ustaše pripremaju napad na ta sela. Neki muslimani iz Avtovca, Mulja i Gacka poručili su svojim prijateljima Srbima iz

²⁷⁾ A-VII, Sjećanja učesnika NOR. k. 1995, f. 5.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 1/10.

ovih sela da se čuvaju i da se sprema napad na njih. Tako je Mustafa Pašić iz Avtovca pismom obavijestio Kazančane o namjeri ustaša³⁰⁾. Sestog juna Janko Tadić saznaje od Velije Pašića da se sprema napad na sela Lipnik, Jasenik i Samobor. Istoga dana on je o tome obavijestio stanovnike Lipnika koji su slične vijesti primili i od drugih³¹⁾. Poslije prvih vijesti zavladao je uznemirenost i napetost kod stanovništva. Ljudi su se dogovarali šta treba raditi i šta treba poduzeti.

Tih dana stiglo je naređenje ustaških vlasti da se predaje oružje koje je tajno držao jedan broj ljudi. Malo se ko odazvao naređenju, iako su ustaše predvidjele teške kazne za one kod kojih se oružje nađe. Puška je tada bila najveće blago, teško ju je bilo nabaviti. Poslije međusobnih dogovora stanovnici ovih sela zavode seoske straže, koje su trebalo da obavještavaju mještane o eventualnom dolasku ustaša. Ubrzo je došlo do prvih akcija³²⁾.

Petog juna napadnuta je grupa ustaša koja je pljačkala po Koritima. Na Kobiljoj Glavi je 6. juna napadnut automobil kojim se vozio zapovjednik oružničkog voda iz Gacka, natporučnik Josip Markus. Borba širih razmjera počela je 7. juna. Toga dana su ustanici iz Kazanaca, Dulića, Pržina, Stepena i jedna grupa Crnogoraca napali postaju u Kazancima i Stepenu. Prvo je u zoru 7. juna napadnuta oružnička postaja u Kazancima. Pred velikim brojem ustanika, kojih je bilo oko 150 do 200, oružnici se povlače. U toku povlačenja zarobljen je oružnički kaplar Franjo Franković. Pošto je obećao da se neće boriti protiv njih, ustanici ga puštaju na slobodu. Napad ustanika se nastavlja.

Oko šest sati 7. juna napadnuta je postaja u Stepenu. Postaja je brzo likvidirana, jer su se u njoj nalazila samo tri oružnika. Zarobljen je zapovjednik postaje Mujo Obad. Ni njemu ustanici nisu ništa učinili, pošto se niko od mještana nije žalio na njegove postupke. Ustanici su demolirali žandarmerijsku stanicu na Stepenu, prekinuli telefonske i telegrafske veze i razrušili most na putu Bileća-Gacko. Uplašeni ovim napadom, ustaše su tražile pomoć iz Bileće. Otuda je poslije podne došla jedna satnija domobrana 7. pohodnog bataljona. Napali su ustanike sa boka i natjerali ih na povlačenje. U ovim borbama ubijen je jedan oružnik, tri su ranjena, a dva zarobljena. Od ustanika poginuo je Dušan Mandić i Dušan Boljanović.

Istoga dana je izvršen napad na oružničku postaju Jasenik. Toga dana je jedna kolona ustaša pošla između sela Jasenika i Lipnika prema crnogorskoj granici. Mještani su pomislili da ustaše žele blokirati Lipnik i izvršiti pokolj u njemu. Ustaše su tom prilikom uhvatile Maksima Milenkovića i svezali ga. Očigledno je bilo da su ustaše spremile napad na Lipnik. Zato stanovnici Lipnika i susjednih

³⁰⁾ Prema pričanju Mustafe Pašića.

³¹⁾ Prema pričanju Janka Tadića.

³²⁾ A-VII U. d. dok. k. 143, 1/6. O namjeravanom napadu obaviješteni su oružnici u Kazancima. »Istoga dana (6. juna — M. V.) oko 24 časa bili su oružnici postaje Kazanac upozoreni od jednog mještana da se sprema napad na tu postaju i cio gatački kotar«.

sela prvi napadaju njih. Vijest o borbi u Lipniku pronijela se brzo cijelom Pivskom župom i okolnim selima. Ustanici su brzo razbili ustaše a potom napale postaju Jasenik, koju su, poslije kraće borbe, zauzeli. Tu su našli spremljene sjekire, lance, maljeve, kao i spisak seljaka koje prve treba pobiti. U ovim borbama ubijen je jedan ustaša. Borba koja se 7. juna vodila na liniji od Kobilje Glave do Jasenika daje podstreka stanovnicima sela Izgori, Čemerna i Vrbe te napadaju ustaše u Vrbi³³).

Iz navedenog se vidi da je ovo bila akcija širih razmjera. Počela je u Kazancima, potom se proširila na sva granična sela gatačkog kraja prema Crnoj Gori. Akcije u Kazancima i Jaseniku počele su odvojeno. Tek poslije zauzimanja postaje u Jaseniku ustanici iz oba kraja su se povezali. Odlučili su da napadnu Avtovac. Zauzet je položaj prema njemu. Ustanici iz gatačkog sreza dobijaju pomoć od grupe boraca iz Pive. Sve je bilo spremno za napad na Avtovac. Ustaše su, iznenađene munjevitim razvojem događaja, ozbiljno shvatile situaciju i preduzele sve mjere kako bi stanje popravile. Zatražena je pomoć od susjednih srezova i iz Mostara. Izvršena su nova hapšenja Srba te ih je sa već uhapšenim bilo oko 120³⁴). Napravljen je spisak pohapšenih i poslat ustanicima po Boži Bjelogriću, Milanu Slijepčeviću i Bori Čukoviću. Ustanicima je poručeno da će svi pohapšeni biti pobijeni ako oni napadnu na Avtovac i ako ne predaju oružje. Bojeći se da ustaše ne pobiju uhapšene, ustanici odustaju od daljih napada. O tome se u neprijateljskom izvještaju kaže:

»Iz pobunjeničkih sela dobijano je obaviještenje da će predati oružje do 9. u 14 sati, iz bojazni da im ne budu pobijeni 120 njihovih seljaka, koji su po oružnicima i ustašama tih dana bili uhapšeni«³⁵).

Ustanici ipak nisu predali oružje, niti su na to pomišljali jer su bili svjesni koliko im ono sada znači. Ustašama 9. juna stiže pomoć. U Gacko je došao Jure Francetić, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu sa svojom pratnjom. Izradio je plan za čišćenje terena od ustanika. Pošto je vidio da nema snage za takvu akciju, odustao je od plana i otišao u Sarajevo da pribavi pojačanje. Kako ustanici nisu predali oružje, Francetić je naredio da se 10. juna strijelja 20 Srba taoca. Oni su pobijeni na Paliću kod Stepena. Jedino se uspio spasiti Novak Mastilović. O tome je u ustaškim dokumentima zapisano sljedeće:

»Desetog lipnja po nalogu ustaškog povjerenika g. Francetića, streljalo je 20 osoba kao taoci, jer se pobunjenici nisu htjeli predati vlastima. Pop Mastilović iz Nadanića uspio je pobjeći i sada se nalazi u Cetinju«³⁶).

Ogorčenje Srba postalo je još veće kada je u njihova sela veza-
nih ruku, poškropljen krvlju, došao Novak Mastilović. Njegovi iskazi i istinska priča o djelima ustaša stavili su narodu do znanja da za

³³) A-VII, k. 1995, 1. Sjećanja Ljubice Mihić.

³⁴) A-VII, U. d. dok. k. 143, 1/6.

³⁵) Isto.

³⁶) A-VII U. d. dok k. 84, 3/10-2. Novak Mastilović nije tada otišao na Cetinje već u susjedna srpska sela u Gacku.

njih nema mira dok ustaše ne protjeraju. Nikakve represalije nisu mogle zaustaviti ni spriječiti pobunjeni narod. Ustaše su nastavile sa ubijanjem. Iz zatvora u Gacku 11. juna je odvedeno 11 zatvorenika i strijeljano u Avtovcu. Iz istog zatvora je odvedeno 10 ljudi i strijeljano na Morinama. Ovim ustaše žele da zastraše pobunjeno stanovništvo kako bi predalo oružje. Međutim, ovo ne djeluje umirujuće na ustanike. Naprotiv, opominjalo ih je da budu oprezniji i da borbu treba nastaviti.

Protjerivanjem ustaša iz Kazanaca, Stepena, Jasenika i Vrbe za kraće vrijeme su prestale oružane akcije. Do tih prvih borbi došlo je više stihijski. Većih priprema za njih nije bilo. Opasnost koja je zaprijetila srpskom stanovništvu prisilila ga je da se lati oružja. Poslije pogibije Korićana svakom je bilo jasno ko su ustaše. Svak je želio da živi što dalje od njih. Prve akcije vode se u cilju uništenja ustaških postaja po selima. Narod je želio da ih protjera što dalje od sebe. U prvim borbama ustanici donekle u tome uspijevaju. Ohrabreni prvim uspjesima nadahnuti ogorčenjem prema ustašama, ustanici donose odluku da idu dalje. Samo bojazan da ustaše ne pobiju zatvorene taoce spriječila je ustanike da napadnu Avtovac, potom i Gacko. Nevjerovatno borbeno raspoloženje zavladao je u ovim selima. Svako je bio spreman da se bori. Po selima su organizovane straže, činjeni su veliki naponi u cilju nabavljanja oružja. Pojedinci su radi toga išli u Crnu Goru. Takva je bila situacija u gatačkom srezu polovinom juna.

Otpor naroda i njegova riješenost da se bori zabrinula je ustaške vlasti. Zato u saglasnosti sa velikim županom u Dubrovniku kotarski predstojnik, povjerenik ustaša iz Gacka, i krilni zapovjednik iz Bileće otišli su u pobunjena sela Jasenik i Lipnik. Na sastancima sa stanovnicima tih sela pozvali su ih da se vrate kućama i pristupe redovnom radu. Seljaci su tražili da im se obezbijedi slobodan život i da ustaše ne dolaze u njihova sela. Iako su ustanici obećali da će prestati sa svim akcijama i vratiti se kućama, ustaški predstavnici nisu bili uvjereni da će biti tako. »Ipak im se ne može vjerovati da će biti poslušni i odani podanici naše države, jer je utisak koji se dobije u ovim selima, da seljaci ne poklanjaju povjerenje našim vlastima, naročito ne prema ustašama«, kaže se u izvještaju krilnog zapovjednika iz Bileće³⁷⁾.

Italijani su poslali jednog kapetana obavještajne službe da se bliže informiše o ustanku. U Gacko je stigao 13. juna. Pri povratku iz Gacka 14. juna naišao je na jednu grupu od 30 ustanika kod sela Berušice. Kada ih je pitao zašto se bune, odgovorili su: »Moramo da se borimo jer nas Turci i Hrvati ubijaju i bacaju u jame«³⁸⁾.

Iz ovog vremena interesantno je pismo koje je neko od ustanika poslao zapovjedniku 2. satnije 7. pohodnog bataljona. Pismo glasi:

³⁷⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 9/36.

³⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/10-2. Pod Turcima se podrazumijevaju muslimani.

»Mi svi koji smo se sklonili van svojih domova, neko u pećine neko u šumu, sklonili smo se od naoružanih ološa, zvjerova, koje prave i poštene ljude muče na zvjerski način, ubijaju i onda polumrtve bacaju u jamu. Sklonili smo se zato da nam ne oduzmu momentalnu slobodu, dok dođe vlast i zakon nad nama, nadamo se da ćete vi stati na put pomenutom zvjerstvu.

Mi smo živjeli pod nekoliko državnih uprava i uvijek bili lojalni i poštteni građani. G. generale, molimo vas da nam garantujete slobodu života i kretanja, da pustite mirne ljude iz zatvora, a ako je koji krivac neka zakonom odgovara. Da razoružate ološ i pljačkašku bandu da ne kalja čast poštenih Hrvata, a mi od kako smo pošteno živjesmo sa Hrvatima i do danas ne znadosmo za zvjerove.

G. generale, mi svi koji smo se sklonili, garantujemo da ćemo se povratiti, svi predati državno sve što imamo, samo vas molimo i preklinjemo da dozvolite jedan rok, jer je narod poplašen i zastrašen pa treba da se pribere.

Da pustite prave i poštene ljude iz zatvora. Da razoružate ološ i pljačkaše, inače smo mi primorani postati gorski zvjerovi, dok nas negdje sudbina nađe da izgubimo život. Nadamo se u vašu milost da ćete imati srce i dušu te spasiti narod od propasti. Bratski pozdrav³⁹⁾.

Iz navedenog pisma se vidi zašto je došlo do bježanja naroda u planine. Takođe su iznijeti uslovi pod kojima će se narod vratiti svojim kućama. Da je doista obezbijeđen red i zagarantovana sloboda, da su puštteni nevinno zatvoreni ljudi i razoružane ustaške pljačkaške grupe koje su vršile zločin i teror, narod bi se, bar privremeno, vratio svojim kućama. Međutim, poslije kraćeg zatišja novi ustaški zločini i vijest da je Njemačka napala Sovjetski Savez, dovode do većeg i organizovanijeg ustanka krajem juna⁴⁰⁾.

Organizovani ustanak

Tokom druge polovine juna ustaše nastavljaju da ubijaju srpsko stanovništvo. Nisu više štedjele ni žene ni djecu. Sve srpsko što im je palo pod ruku pobili su. Tako, 17. juna 1941. godine, ustaše iz Kule Fazlagića su opkolile selo Zagradac i sve pohvatale mještane zatvorile u kuće i popalile. Čitavo selo je opljačkano a potom spaljeno⁴¹⁾. Oko 200 ustaša iz Gacka i Avtovca, 23. juna izvršile su na-

³⁹⁾ A-VII. U. d. dok. k. 85 3/4-4. Pismo je preko zapovjedništva mjesta Bileća predano 16. VII 1941. zapovjedništvu Jadranskog divizijskog područja u Mostaru.

⁴⁰⁾ Jugoslovenska vlada u Londonu obaviještena je od svog poslanstva iz Carigrada 19. VI 1941. godine o ustanku u Hercegovini. Podatak uzet od D. Plenče: Jugoslavija u međunarodnim problemima 1941; Istorijski glasnik Srbije, br. 3-4. 1959.

⁴¹⁾ A-VII, fond NOR k. 1995, 1. Sjećanja Ljubice Mihić.

pad na srpska sela u pravcu Stepena. Kod Zborne gomile ustanici su ih dočekali. U dužoj borbi ustaše su potučene i primorane na povlačenje. Tom prilikom ustaše pale sela Šukoviće, Stepen, Pržine, i Pusto Polje. Prilikom povlačenja pohvatale su na Zbornoj gomili porodice Zlatanića i Popovića (30 osoba) iako nisu učestvovali u borbi. Sve su ih pobile u Avtovcu. U borbi na Stepenu poginulo je 4 ustaše, a 4 ranjeno⁴²⁾.

Ljuti zbog neuspjeha i gubitaka, ustaše, prilikom povratka u Gacko, vrše mnoge zločine. U selu Vrbici pale porodice Vuja Bjelogrića i Mitra Govedarice. Njihove kćeri Maru i Bobu povele su sa sobom, silovale i ubile. Noću 23/24. juna u Gacku su pohapšeni svi Srbi iznad 16 godina. Odmah je njih 26 ubijeno i bačeno u jame, gdje je prije ugalj kopan⁴³⁾. U Nevesinju su ustaše 23. juna počele nova hapšenja i ubijanja. Toga dana pohapšeni su taoci iz grada Nevesinja. Do kraja juna u nevesinjskom srezu je ubijeno na desetine lica⁴⁴⁾.

Nova ubijanja, hapšenja, pljačkanja i paljenja sela izazvala su revolt srpskog stanovništva. Ljudi su se sakupljali po selima radi dogovora. Tražili su način da se spasu ispred ustaškog terora. Zaključeno je da je jedini izlaz borbom protjerati ustaše iz ovog kraja. Narod je, kao rijetko kada bio spreman i riješen da se bori. Vijest da je Njemačka napala na SSSR dala je još više podstreka da se uzme oružje i povede borba za oslobođenje⁴⁵⁾. Na međusobnim sastancima ustanici iz Nevesinja su se dogovorili da 24. juna 1941. godine, dignu opšti ustanak. Sva srpska sela obaviještena su o tome. Prvo su napadnute postaje po selima, a potom grad Nevesinje.

Rano ujutro, 24. juna naoružani ustanici iz Zovog Dola i Lukavca, pod komandom Dukice Grahovca, napali su i zauzeli postaju Lukavac. Zarobljeno je 15 oružnika. Zaplijenjeno je oko 30 pušaka, više sanduka municije i drugog ratnog materijala. Nađen je spisak od 120 seljaka iz okolnih sela, koje su ustaše predvidjele za hapšenje i ubijanje. Zarobljenicima je sudio narod i svi su osuđeni na smrt⁴⁶⁾.

Druga grupa ustanika, iz Kolečka i Zaloma, napala je u zoru 24. juna postaju u Riljima. Poslije kraće borbe postaja je zauzeta. Zarobljeno je 6 oružnika⁴⁷⁾. Ovoj grupi ustanika prišlo je još boraca. Formirana je četa od oko 150 boraca. Sa razvijenim crvenim barjaktom četa iz Rilja krenula je dalje. Oslobodila je muslimansko selo Plužine. Svi muslimani su mirno sačekali ustanike i predali im oružje koje su im ustaše dale. Dalje su pošli prema postaji na Morinama, koju su bez borbe zauzeli, pošto su se oružnici povukli u

⁴²⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 9/36.

⁴³⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 9/36.

⁴⁴⁾ N. Bajić, n. n. 237.

⁴⁵⁾ Sam napad Nijemaca na SSSR bio je, za ovaj narod, poziv da se diže na ustanak. Tih dana pjevana na pjesma koja je pjevana širom Hercegovine, a i danas je sačuvana u narodnoj tradiciji.

S Bjelašnice vila kliče, Hercegovce redom viče,

Dižite se braćo mila, Rusija je zaratila.

⁴⁶⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15.

⁴⁷⁾ Isto.

Ulog⁴⁸⁾. Istoga dana ustanici iz sela Bratača, formirali su četvu i sa crvenom zastavom pošli prema Nevesinju. U blizini Kifina Sela sukobili su se sa patrolom od tri oružnika. Oružnici su pobijeni, dok su na strani ustanika poginuli Drago Samardžić i Filip Marić⁴⁹⁾.

Zatim je izvršen napad na grad Nevesinje. Pored oružnika grad je branila jedna satnija domobrana, ustaše i dijelom naoružano hrvatsko i muslimansko stanovništvo⁵¹⁾. Nevesinje je napadnuto sa tri strane. Ustanici su prodrli do samog grada, ali su se morali povući. U prvom napadu poginulo je 5 ustanika. Novi napad izvršen je noću 24. i 25. juna. Mada su upali u sam grad, ustanici nisu uspjeli da zauzmu vojni logor i utvrđenje Knežaču, odakle se neprijatelj jakom vatrom branio. Ustanicima nije pošlo za rukom da zauzmu grad, mada su ga četiri dana držali u blokadi. O ovim događajima u izvještaju oružničkog voda iz Nevesinja piše sljedeće:

»24 lipnja ove godine, oko 4 sata Srbi, stanovnici kotara Nevesinje, pobunili su se protiv hrvatske vlasti. Nekoliko stotina naoružanih muškaraca napalo je na oružničku postaju Lukavac, Rilje i grad Nevesinje i pokušali da zauzmu oblast. Rilje i Lukovac zauzeti su. Grad i oružničku postaju Nevesinje nije uspjelo pobunjenicima zauzeti i ako je borba trajala puna četiri dana«⁵²⁾.

U pomoć opkoljenom Nevesinju poslata je vojska iz Mostara i Sarajeva. Vojska je nastupila cestom Mostar-Nevesinje, Kalinovnik-Nevesinje i Stolac-Nevesinje. Ustanici su ih dočekali, te su se najteže borbe vodile na Morinama, Bišini i Trusini.

Borbe na Morinama

Zapovjedništvo kopnene vojske naredilo je 25. juna 1941. godine zapovjedništvu bosanskodivizijskog područja da pruži pomoć jadranskodivizijskom području, kako u materijalu, tako i u vojsci⁵³⁾. Istoga dana poslano je 24.000 puščane municije i 200 ručnih bombi, a 26. juna 24.000 puščane municije⁵⁴⁾. Od vojnih jedinica upućen je 25. juna 17. pohodni bataljon iz posade Sarajevo i 21. pohodni bataljon namijenjen za posadu u Travniku. Oba bataljona su upućena preko Mostara, sem jedne satnije 17. pohodnog bataljona. Ona je automobilima upućena preko Kalinovnika i Uloga za Nevesinje. Do-

⁴⁸⁾ Živorad Mihajlović n. n. NIN, Beograd, 22. IX 1963.

⁴⁹⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15.

⁵¹⁾ Isto.

⁵²⁾ A-VII U. d. dok. k. 143, 8/34-8. Prema drugim dokumentima A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15, Ustanak je počeo 25. juna. Neki učesnici navode da je to bilo u srijedu poslije napada na SSSR, koji je bio napadnut u nedjelju 22. juna. Prema tome, po njihovom, ustanak je počeo 25. juna. Iz citiranog dokumenta vidi se da je opsada Nevesinja trajala četiri dana. Pošto je ona završena 28. juna ispada da je počela 25. juna.

⁵³⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/4-2.

⁵⁴⁾ Isto.

bila je zadatak da 26. juna krene iz Kalinovnika prema Kifinom Selu, a odatle da napada širokim frontom sa obje strane ceste prema Nevesinju, te zađe ustanicima sa leđa⁵⁵). Na Morinama je 26. juna satnija napadnuta od ustanika. U pomoć su joj poslata dva aviona i jedan kamion municije. Ni poslije pojačanja satnija nije uspjela da se probije. Ponovo je iz Sarajeva poslata jedna satnija 11. pohodnog bataljona, sa komandantom bataljona bojnikom Stjepanom Pavičićem. Pavičić je dobio zadatak da preuzme komandu nad obje satnije i nastavi prodiranje u pravcu Nevesinja⁵⁶). Teško je bilo izvršiti takav zadatak. Domobrani su sporo napredovali, jer su ih češće napadali ustanici. Objе satnije su 30. juna poražene kod sela Plužina. U borbi je poginuo i sam Stjepan Pavičić⁵⁷). Iz Sarajeva je poslat još jedan bataljon domobrana, koji prodire preko Morina i izbija na cestu Nevesinje — Gacko⁵⁸).

Borbe na Bišini

Pretpostavljajući da će pomoć opkoljenom Nevesinju doći iz Mostara preko Bišine, jedan dio ustanika je otišao da zatvori taj pravac. Čim su stigli na Grebak, prekinuli su telefonsku vezu i napravili na cesti manju prepreku⁵⁹). Prvo su napali automobil kojim je Đorđo Preka, ustaški stožernik iz Nevesinja, pošao u Mostar. On je tom prilikom ranjen, ali su ga saputnici uspjeli spasiti⁶⁰). Kako je ustanika bilo malo, jedan kamion domobrana iz Mostara uspio je da se probije. Kasnije ustanicima stiže pojačanje. Zaposjeli su Bišinu i dobro zatvorili ovaj pravac. Na jednoj okuci prema Nevesinju na cesti je napravljena barikada od posječenih bukava. Kada su ujutru, sljedećeg dana, čuli buku motora iz pravca Mostara, ustanici su se rasporedili oko barikade. Tako je neprijateljska kolona od 6 kamiona, jednog luksuznog automobila i jednog motora iznenada upala u zasjedu. Pretpostavljajući da mogu naići na zasjedu, vojska je prije sišla sa kamiona i nastupila iza njih. Zato je otpor same motorizovane kolone bio veoma slab. Na ustanike je otvorila vatru vojska koja je nastupala iz pozadine. Pred silovitim naletom ustanika vojska se povukla prema Mostaru, ostavljajući vozila⁶¹). To je bila značajna pobjeda, kojom je spriječena deblokada Nevesinja. Zaplijenjeni kamioni bili su puni ratne spremе. U borbi je poginulo više neprijateljskih vojnika, uglavnom onih koji su se nalazili u kamionima. Neprijatelj je poduzeo nove akcije u cilju ugušenja ustanika. Iz Sarajeva su u Mostar 26. juna stigla dva bataljona domobrana⁶²). Poja-

⁵⁵) Isto.

⁵⁶) Isto.

⁵⁷) A-VII U. d. dok. k. 84, 5/14-2.

⁵⁸) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu: Zb. NOR), IV-1, 521.

⁵⁹) Prema izjavi Uglješe Solda.

⁶⁰) Isto.

⁶¹) Isto.

⁶²) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/4-2.

čan ovim jedinicama, neprijatelj je pokušao novi prodor preko Bišine. Sa promjenljivom srećom borbe su vođene sve do 28. juna. Toga dana, pod pritiskom većih neprijateljskih snaga, ustanici se povlače od Nevesinja, u koje su ušli domobranci⁶³).

Ovim je napad ustanika završen. Otada oni vode defanzivnu borbu, kako bi spriječili neprijatelja da prodre u planinske oblasti, gdje su bili veliki zbjegovi naroda. U ovim borbama neprijatelj je upotrijebio i avijaciju. Od 26. juna neprestano su avioni izviđali i bombardovali ustaničke položaje⁶⁴). Za gušenje ustanka u Nevesinju, pored ustaša i oružnika, poslata su četiri bataljona domobrana (11, 15, 17, i 21. pohodni bataljon)⁶⁵). Pored angažovanja većih snaga, neprijatelju je trebalo oko 15 dana da ovlada važnijim komunikacijama.

Komandu nad čitavim područjem preuzeo je podmaršal Laksa, posebni opunomoćenik poglavnika. Preduzete su mjere da se smiri pobunjeno stanovništvo. U tom cilju je 28. juna izdat proglas kojim se ustanici pozivaju na predaju. Potom je 30. juna proglašen prijeki sud na čitavom ustaničkom području i stanovništvo je pozvano da preda oružje najkasnije do 2. jula 1941. godine⁶⁶). Angažovanje većih snaga neprijatelja, slabo naoružanje i nedovoljna organizacija ustanika, dovela ih je u težak položaj. Zbog toga su stupili u pregovore sa podmaršalom Laksom, koji šalje pismo i proglas ustanicima⁶⁷). U odgovoru na njegovo pismo ustanici su istakli da će se vratiti kućama pod sljedećim uslovima:

»Tražimo da se razoruža bez razlike svako, osim prave stalne hrvatske vojske i žandarmerije. Da se svim učesnicima u odbrani njihovih života i porodica zagarantuje sloboda prema proglasu od 28. VI 1941. godine koga ste nam poslali. Da se svim povрати imovno stanje i pljačka i da svaki zaposjedne svoj dom i imovinu. Da se sprovede pravedna istraga o svim učinjenim nedjelima i proceni ošteta, te da se nadoknadi ista a za one koji su poubijani ni krivi ni dužni, njihovoj sirotinji dâ zadovoljština po pravdi i zakonu prijekog suda, krivi za nedjela kazne. Tražimo da se uspostave seoske straže uz pomoć žandarmerije za čuvanje reda, a mi ćemo im biti pri pomoći u svakom slučaju i potrebi. Dalje, da po noći, bez naročite potrebe, ne dolazi u selo oružana sila«⁶⁸).

Na postavljene uslove ustanici su dobili negativan odgovor⁶⁹). Kako uslovi ustanika nisu prihvaćeni, pregovori su propali. Neprijatelj je počeo novim napadima.

⁶³) A-VII U. d. dok. k. 85, 8/15.

⁶⁴) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/4-2.

⁶⁵) A-VII U. d. dok. k. 143-b, 3/58-1.

⁶⁶) A-VII U. d. dok. k. 143-b, 8/16.

⁶⁷) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/52-6.

⁶⁸) Isto. Ustanička straža sa Graca poslala je posebno pismo Komandantu bataljona u Nevesinju, tražeći od njega pregovore, šaljući 3 zarobljena družnika (isto. br. 3/52-4).

⁶⁹) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/52-1.

Borbe na Trusini

Snažan otpor ustanika i njihovi početni uspjesi, porazi domobrana kod Bišine i Plužina ozbiljno su uznemirili vodstvo NDH. Kao pomoć postojećim ustaškim i domobranskim jedinicama poslata je grupa ustaških oficira na čelu sa Mijom Babićem, poglavnim pobornikom i ustaškim satnikom⁷⁰). Sa njim je došao i Antun Podgorelac, počasni pripadnik poglavnikove tjelesne bojne⁷¹). Pored njih grupu su sačinjavale poznate ustaše: poručnik Rafael Boban, natporučnik Ante Zličarić, Ante Pejković, Krešo Tonogal i drugi⁷²). Vidi se da su ustaše ozbiljno shvatile situaciju u Hercegovini i angažovale svoje najbolje kadrove.

Ustanci su se od Nevesinja povukli u pravcu Trusine i Bjelašnice. Tu su organizovali zbjegove, nastojeći da spriječe dalji prodor ustaša. Početkom jula najžešće borbe su vođene na relaciji Sniježnica — Trusina — Divin i pravcem ceste Berkovići — Nevesinje. Zbog toga tamo odlazi Mijo Babić sa svojom grupom, gdje stižu 1. jula 1941. godine. Odmah poslije podne 3. jula počeli su napad na ustanike⁷³). Naročito je vođena žestoka borba pravcem ceste Berkovići — Nevesinje. Svjesni da se pozadi njih nalaze zbjegovi, ustanci su dali sve od sebe da spriječe prodor neprijatelja. Pod vođstvom Mije Babića ustaše su sve žešće napadale. Često je vođena borba prsa u prsa. U žestokim borbama 3. juna ustanci odbijaju neprijatelja i nagone ga na povlačenje. Bilo je više mrtvih i ranjenih na obje strane. Poginuli su Mijo Babić i Antun Podgorelac⁷⁴). Ovo je jedna od najvećih pobjeda u junskom ustanku. U novom napadu ustaše i domobrani uspijevaju prodrijeti cestom Berkovići — Nevesinje, dok im pokušaj da prodru u zbjegove propada⁷⁵).

Poslije bezuspješnih pregovora sa ustanicima domobrani iz Nevesinja su nastavili napad u pravcu komunikacija Nevesinje — Berkovići i Nevesinje — Gacko. Od Nevesinja preko Odžaka u pravcu Berkovića napadao je jedan bataljon domobrana. On je djelstvovao u saradnji sa posadama Stolac, Ljubinje, Trebinje i Bileća⁷⁶). U pravcu Gacka nastupao je odred pod komandom potpukovnika Kopačina⁷⁷). Domobrani su napredovali dosta sporo, jer su ih češće dočekivali ustanci. Kod Plužina je ostao 11. pohodni bataljon kao privremena

⁷⁰) »Hrvatski narod« (Zagreb), 5. VII 1941. Mijo Babić je bio jedan od najpoznatijih ustaša, u njega je sam poglavnik A. Pavelić imao puno povjerenje.

⁷¹) »Hrvatski narod« (Zagreb), 7. VII 1941. Anton Podgorelac je prije rata bio osuđen na smrt zbog ustaške djelatnosti. Kasnije je pomilovan na doživotnu robiju.

⁷²) Hercegovina u NOB, Beograd, 1961. 47.

⁷³) Isto.

⁷⁴) »Hrvatski narod« (Zagreb), 5. VII 1941. Vozeći se automobilom Mijo Babić i Antun Podgorelac naišli su na ustaničku zasjedu i ubijeni 3. juna 1941. Smrt Mije Babića duboko je ožalostila sve ustaše. Povodom njegove smrti Pavelić je odredio osmodnevnu žalost za sve pripadnike svoje tjelesne bojne.

⁷⁵) A-VII. U. d. dok. k. 143-b, 8/16.

⁷⁶) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/54-2.

⁷⁷) Zb. NOR IV-1, 524.

posada radi kontrole puteva i okoline. Petnaesti pohodni bataljon je nastavio prodiranje prema Gacku. On se 7. jula susreo, u blizini sela Fojnice, sa italijanskim trupama koje su nastupale od Gacka prema Nevesinju⁷⁸⁾. Bataljon je nastavio put prema Gacku gdje je stigao 8. jula⁷⁹⁾.

Ovim operacijama su domobrani, ustaše i Italijani zaposjeli sve glavne komunikacije u gornjoj Hercegovini. Poslije 15 dana borbe neprijatelj je uspio da uspostavi sve postaje u Nevesinju, sem postaje Lukavac, čiji su teren i dalje držali ustanici⁸⁰⁾. Srpsko stanovništvo se povuklo u planinske krajeve, gdje je organizovalo zbjegove. Glavni zadatak ustaničkih boraca bio je da brane i čuvaju bezbjednost zbjegova. Veći zbjegovi su bili u Sniježnici, Ostrovici, Babi i drugim planinama. Jedan dio stanovništva je otišao u Crnu Goru.

Borbe u gatačkom srezu

Sjeveroistočni i istočni dio ovog sreza još od 7. juna nije bio pod kontrolom ustaša. Ostao je bez uspjeha i pokušaj smirivanja tih sela. U njih bez borbe ustaše nisu mogle više doći. Hapšenja i ubijanja koja su ustaše izvršile 23/24. juna još su više izazvali narod koji je i onako bio riješen da se bori. Borbe počinju prvo u zapadnom dijelu sreza, istovremeno sa borbom u Nevesinju. Na vijest o borbama u Nevesinju ustanička četa iz sela Jugovića, Dubljevića i Slivalja pod komandom Vula Skoka napala je 25. jula postaju Fojnice. Postaja je zauzeta, jedan oružnik ubijen, a dvojica zarobljena. Četa je potom isjekla telefonske i telegrafske veze sa Nevesinjem, oštetila betonski most »Herceglija« kod sela Fojnice i srušila kameni most kod sela Ribara. Istog dana u Šipačnom su ubijeni zapovjednik postaje Fojnice i dva oružnika⁸¹⁾.

Ustanici iz Stepena, Korita, Danića, Dulića i drugih susjednih sela stalno su kontrolisali cestu Avtovac — Bileća. Jedna grupa ustanika je izvršila 26. juna napad na vod domobrana kod Kobilje Glave. Vod je išao iz Bileće kao pojačanje satnije u Avtovcu. Dva automobila su uništena, četiri sanduka municije spaljena, zarobljeno 8 domobrana sa zapovjednikom voda. Slijedećeg dana, 27. jula, na istom mjestu je napadnuta jedna satnija Italijana, koja je iz Bileće bila upućena u Gacko. Poginula su tri Italijana, a osam ih je teže ranjeno⁸²⁾.

Najveći uspjeh ustanika iz gatačkog sreza je zauzimanje Avtovca. U ovoj akciji poginuli su im borci iz Pive i Golije. Pripreme za ovaj napad trajale su više dana. Po svim selima održani su sastanci. Na više zajedničkih sastanaka zaključeno je da glavni napad počne 28. juna. Iz izvještaja krilnog zapovjednika iz Mostara od 24. juna

⁷⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 5/14-2.

⁷⁹⁾ Zb. NOR, IV-1, 524.

⁸⁰⁾ A-VII U. d. dok. k. 85, 8/16.

⁸¹⁾ A-VII U. d. dok. k. 143-a, 2/4.

⁸²⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 4/1-2.

1941. godine vidi se da je on bio obaviješten o pripremanju napada na Vidovdan (28 juna). Zato su, kako stoji u izvještaju, preduzete mjere da ne dođe do iznenađenja, te su vršeni pretresi, provjere i hapšenja istaknutih ljudi⁸³). Ustanici su planirali napad na Avtovac, Kulu Fazlagića i Gacko. Željeli su da u jednom naletu protjeraju ustaše iz svih ovih mjesta. Na sastancima je mnogo raspravljano o odnosu prema domaćim muslimanima, za koje se znalo da nisu uz ustaše. Zaključeno je da njih ne treba dirati, već ih zaštititi od svakog nasilja. Napravljen je plan napada. Golijani, Banjani i susjedna sela gatačke površi, pod komandom popa Radojice Perišića, trebalo je da napadnu Kulu Fazlagića. Sela orijentisana prema Avtovcu sa jednim dijelom Pivljana, pod komandom Dušana Bajagića, treba da napadnu Avtovac. Sela orijentisana sa sjevera prema Gacku, zajedno sa drugim dijelom Pivljana, pod komandom Milorada Popovića, treba da napadnu Gacko⁸⁴). Svako selo je organizovalo četni i izabralo komandira. Pripreme su provedene uspješno. Već 27. juna ustanici su zauzeli položaj. Prema Avtovcu položaj je zauzet od pravca Samobora, Lipnika, Jasenika i Miholjača. Ustaše su se utvrdile u Avtovcu i isturile straže prema Lipniku, Muljima i Samoboru. O pripremanom napadu izviješteno je Sarajevo. Otuda je 27. juna 1941. g. u pomoć poslano 5 aviona, koji su bombardovali ustaničke položaje i ustanička sela. Ustanicima je uspjelo da pogode metkom rezervoar i obore jedan avion. Avion je izgorio, dok su se piloti spasili padobranom. Istoga dana avioni su u dva maha napali ustanike. Avion je dovezao četiri sanduka municije i jedan avionski mitraljez i spustio neprijatelju u Avtovac⁸⁵). Pošto su čuli da se nešto sprema, Italijani su poslali jednu četni iz Bileće u Gacko da izvidi teren. Četa je napadnuta kod Kobilje Glave i primorana na povlačenje.

Napad na Avtovac je počeo 28. juna u 4 sata. Napadali su istovremeno sa svih strana. U odbrani Avtovca, pored 200 vojnika i nešto ustaša, učestvovali su i mještani muslimani. Bili su prinuđeni da to čine jer su se bojali da se gnjev srpskog naroda ne iskali na njima. Svjesni su bili kakva nedjela čine ustaše. Bojali su se da se ime ustaša ne izjednači sa imenom musliman, te da osveta i gnjev ustanika ne zahvati i nevino muslimansko stanovništvo. Tako su, silom prilika, mnogi poštenu muslimani bili prinuđeni da bježe ispred ustanika, jer nisu bili sigurni da se nad njima neće vršiti osveta. Borbe oko Avtovca trajale su čitav dan 28. juna. Dobro naoružani i utvrđeni u vojnom logoru, vojnici i ustaše nisu dozvoljavali ustanicima da prodru u Avtovac. Odbrana je bila u povoljnom položaju, jer je teren bio dosta ravan i čist. Te večeri pod okriljem mraka, ustanici uspijevaju da zauzmu Avtovac. Domobrani, ustaše i gotovo čitavo muslimansko stanovništvo pobjegli su u Gacko ili u Kulu Fazlagića. Pomoć Avtovcu nije mogla doći ni iz Gacka ni iz Kule Fazlagića, jer su ustaničke čete zauzele položaj i prema ovim mjestima. U borbama oko Avtovca poginulo je 8 neprijateljskih vojnika, dok ih

⁸³) A-VII U. d. dok. k. 85, 3/4-2.

⁸⁴) A-VII k. 1995, 1. Sjećanja Ljubice Mihić.

⁸⁵) Zb. NOR, IV-1, 524.

je 12 ranjeno⁸⁶). Među ustanicima bilo je više ranjenih i 6 ih je poginulo⁸⁷). Poslije pada Avtovca mnogi ustanici koji su bili raspoređeni prema Kuli Fazlagića i Gacku napustili su položaj i došli tamo. Istoga dana Italijani su intervenisali. Ustanici su 27. i 28. juna napali italijanske kolone kod Kobilje Glave i spriječili ih da iz Bileće prođu u Gacko. Tom prilikom ubijena su 3, a ranjeno 16 italijanskih vojnika. Zato su Italijani poslali jače snage kao kaznenu ekspediciju. Poslije podne 29. juna, pred Avtovac je stigla njihova motorizovana kolona sastavljena od 55-tog puka ojačanog tenkovima i 49-og bataljona. Ustanici i njih dočekuju. Italijani otvaraju minobacačku vatru u pravcu Avtovca i okolnih sela. Ustanici su bili prinuđeni na povlačenje. Sutradan su Italijani napustili Gacko da bi se u njega vratili 1. jula i preuzeli vlast. U ovim borbama poginulo je 6 italijanskih vojnika, dok ih je 18 ranjeno⁸⁸).

Avtovac je bio potpuno opljačkan. Pored dućana i radnji čiji su vlasnici bili muslimani, opljačkali su i one čiji su vlasnici bili Srbi. U borbama je poginulo oko 32 muslimana iz Avtovca i Mulja⁸⁹). Jedan dio ih je poginuo od strane domobrana kada su se iz Mulja povlačili u Avtovac. Neki su poginuli u borbama kod Avtovca, dok su jedan dio pobili ustanici svojevoljno, vršeći nepravednu osvetu. Razboritiji i pametniji ljudi i malobrojni članovi Partije pokušali su da spriječe pljačku i ubijanje. Većini zarobljenih nije ništa učinjeno. Ipak su čitavo selo Mulje i sve muslimanske kuće u Avtovcu spaljeni^{89a}).

Poslije pada Avtovca ustanici ne napadaju Gacko i Fazlagić Kulu. To nisu učinili zbog toga što su bili zauzeti pljačkom Avtovca i zbog intervencije Italijana. Kako je ustanak bio masovan, to je za njegovo gušenje trebalo angažovati veće snage. Zato se ustaše obraćaju italijanskim okupacionim snagama. Italijani izlaze u susret svojim saveznicima. Komandant II italijanske armije naredio je 30. juna

⁸⁶) A-VII U. d. dok. k. 143-a, 2/4.

⁸⁷) Na strani ustanika u borbi oko Avtovca poginuli su: Milan Rebić, Jakov Adžić, Luka Cicmil, Rako Starović, Vojin i Gavriilo Doden.

⁸⁸) A-VII U. d. dok. k. 143-a, 2/4.

⁸⁹) A-VII U. d. dok. k. 171-a, 47/1.

^{89a}) Prema muslimanima su zauzimali mnogo oštiri stav ustanici iz udaljenijih planinskih sela, dok su mještani nastojali da spriječe ubijanje, znajući da će to izazvati osvetu, koja će najprije njih zahvatiti. Iako ne možemo u potpunosti vjerovati izvještaju natporučnika Dragutina Šimunčića od 1. jula 1941. godine, koji je došao u Avtovac čim su ga ustanici napustili, ipak on daje približnu sliku o tadašnjem stanju u Avtovcu i Muljima:

»Pri ulasku u samo selo, sa lijeve strane puta, ispred mosta bio je leš jednog djeteta od 6-8 godina, koje je bilo zaklano nožem i bačeno u livadu pored puta. Samo mjesto bilo je opljačkano i sve muslimanske kuće bile su zapaljene i izgorjele do temelja...

Na pragu jedne muslimanske kuće vidio sam još jednog čovjeka koji je bio zaklan nožem, rasporen mu je bio grudni koš i izvađeno srce stavljeno na grudi. Pred jednom drugom kućom naišao sam na jedan leš čovjeka od svojih 30 godina koji je takođe zaklan nožem, odrezan mu polni ud i stavljen na trbuh. U jednoj jami nađena je jedna zaklana žena, kojoj su bile odrezane ruke. U zgarištu jedne muslimanske kuće nađen je pougljeniran leš jednog čovjeka, koji je bio vezan, te je svakako živ bio bačen u vatru. U jednom žitu više sela nađena je jedna zaklana žena.« A-VII, U. d. dok. k. 85, 12/11-1.

1941. komandantu IV armijskog korpusa da »operaciju protiv srpskih buntovnika povede sa najvećom energijom i u kratkom vremenskom periodu...«⁹⁰) Dolaskom Italijana završava se napad ustanika u gatačkom srezu. Ustanici se povlače bliže planinama i crnogorskoj granici. Italijani su iz Gacka 4. juna preuzeli akciju u pravcu Fojnice i Nevesinja. U Fojnici su naišli na grupu ustanika sa kojom se nisu sukobili, mada na njihov zahtjev nisu predali oružje⁹¹). Potom je italijanska kolona nastavila put prema Nevesinju.

Borbe u Ljubomiru

I po ostalim krajevima Hercegovine tokom juna ustaše su vršile teror i ubijanja. Narod se ispred njih sklonio u planine i organizovao zbjegove. Novi pokolji krajem juna još su više ogorčili narod tih krajeva. Podstaknuti oslobodilačkom borbom koja se vodila u gornjoj Hercegovini i ovdje se ljudi hvataju oružja. Do prvih akcija došlo je uskoro. Naveče 27. juna seljaci iz okolnih sela napali su postaju Zmijanac. Oružanici su se sutradan predali⁹²). Iz Terebinja je 28. juna poslano jedno odjeljenje oružnika kao pomoć. Odjeljenje je napadnuto u Ljubomiru i prisiljeno da se povuče u Ljubomirsku školu⁹³). Kako ova intervencija nije uspjela, kotarski predstojnik iz Trebinja obratio se zapovjedniku 10. pohodnog bataljona i zatražio pomoć domobrana. Iz Trebinja je 27. juna poslano 50 domobrana. Ustanici su napravili zasjedu na komunikaciji Ljubomir — Mosko. Kada su domobrani naišli, otvorili su vatru na njih. U strahu da ne budu opkoljeni, domobrani se povlače, ostavljajući dva automobila. Mada pojačani još jednim vodom, domobrani novim napadom nisu uspjeli prodrijeti u Ljubomir. Zato komandu preuzima sam komandant 10. pohodnog bataljona Julijan Reš. Tek poslije duže borbe 29. juna naveče, stigao je u Ljubomir⁹⁴). Pred napadom jačeg neprijatelja ustanici su bili prinuđeni da se povlače, ali jednom uzeto oružje više nisu predavali.

I u drugim krajevima došlo je do borbe. Ustanici iz zbjega Sinitica 26. juna napali su i zauzeli postaju Krstače. Istog dana ustanici sa ruba Dabarskog polja napali su postaju na Divinu, koju usljed intervencije domobrana iz Bileća nisu mogli zauzeti⁹⁵).

Tako se plamen ustanka prenio na gotovo čitavu istočnu Hercegovinu.

⁹⁰) Živorad Mihajlović n. n. NiN, Beograd, 22, IX 1963.

⁹¹) A-VII. U. d. dok. k. 84, 4/1-2. Ustanika je bilo oko 200. Njima je komandovao Vukašin Bratić. Držali su položaj po brdima oko Fojnice. Tražili su od Italijana da ostave trupe u Fojnici.

⁹²) Zb. NOR, IV-1, 513 i 515.

⁹³) Isto.

⁹⁴) Isto broj 232, 523.

⁹⁵) Isto, 513.

Pitanje organizacije ustanka

Kako je do ustanka došlo bez većih priprema i kako se on nije odvijao pod rukovodstvom nikakve organizovane partije i grupe, to je pitanje organizacije, od samog početka, postalo veoma važno. Trebalo je sprovesti izvjesnu vojnu organizaciju, donositi odluke o zajedničkim akcijama, sprovesti organizaciju i zbjegove i rješavati mnoga aktuelna pitanja. Da bi se sve to riješilo, svjestan da bez organizovanog djelovanja nema većeg uspjeha, narod se počeo sam organizovati.

Organizacija je provedena na teritorijalnom principu. — Ustaničnici su bili organizovani na taj način što je svako selo formiralo svoju četvu. Nju su sačinjavali svi muškarci sposobni za borbu. U borbu se išlo dobrovoljno. I pored toga, gotovo nije bilo slučaja da neki nije htio ući u četvu svoga sela i ići da se bori. Komandiri čete su birani na zajedničkom sastanku pripadnika četa. U svemu su bili ravnopravni sa ostalim borcima, nisu imali neka posebna prava. Jedino su komandovali za vrijeme borbe. Za komandira su mahom birani otresitiji i hrabriji ljudi za koje se znalo da imaju starješinske sposobnosti. U početku je uloga komandira bila privremena. Kako je organizacija četa postajala sve čvršća, njena uloga veća, to se i uloga izabраниh starješina povećavala. Njihove dužnosti i prava se proširuju. Tako se postepeno stvarao komandni kadar.

Teže se sprovodilo objedinjavanje akcija svih sela. Prije izvođenja većih akcija, obično je održavano više takvih sastanaka. Na njima su donošene konačne odluke i planovi za dalju borbu. Tu su birani ljudi koji će rukovoditi čitavim napadom i oni koji će komandovati grupom sela koja napadaju iz jednog pravca. Uloga i ovih većih starješina bila je privremena. Pored rukovođenja napadom, nekih posebnih prava nisu imali.

Tokom juna ustaničnici nisu uspjeli stvoriti jedinstvenu organizaciju na čitavom ustaničkom području. Nije formirano nikakvo rukovodeće tijelo koje bi komandovalo svim ustaničima. Zato čitava organizacija, provedena tokom ovog ustanka, nije bila dovoljno čvrsta. To je jedan od razloga zbog čega snaga ustanika nije bila dovoljno iskorišćena. Iz svega se da zaključiti da je, i pored izvjesnih nedostataka u vezi s ovim pitanjem, učinjeno dosta, i da su se ustaničnici uspjeli organizovati. Treba istaći da su korišćena iskustva iz ranijih ustanaka i buna, sačuvana u narodnoj tradiciji. Poslije prvih iskustava i pitanje organizacije je rješavano bolje i pravilnije.

Pojavom zbjegova postavilo se i pitanje njihovog organizovanja. Bježeći ispred neprijatelja, narod je nosio sa sobom najnužnije. Tako se, pored pitanja odbrane zbjegova, nametnulo pitanje smještaja i ishrane stanovništva. I ovo je dosta dobro riješeno. Svako selo je rješavalo ta pitanja za sebe. Pitanja od opšteg značaja rješavali su predstavnici sela. U nekim zbjegovima su formirani neka vrsta seoskih odbora. Sve odluke su donošene na zborovima, te je u njihovom donošenju narod aktivno učestvovao. Tokom ovog ustanka ne ističu

se pojedinci koji bi svojim auteritetom mogli uticati na odluke naroda ili ih mijenjati. Tako je bilo teško raditi ma šta mimo volje većine ustanika.

Karakter ustanka

Ustanak je vođen protiv ustaša i domobrana koji su bili u službi okupatora. Svaka borba protiv njih bila je istovremeno i borba protiv okupatora. Zato je ovaj ustanak imao oslobodilački karakter. To je bila pravedna oslobodilačka borba. Do nje je došlo usljed specifičnih uslova u kojima se našlo srpsko stanovništvo gornje Hercegovine. Glavni uzrok ustanka je pokolj koji su ustaše vršile nad srpskim stanovništvom. Imajući korijena još od prije rata, ustaše su brzo formirale i širile svoju organizaciju po Gacku i Nevesinju. Uz pomoć malog broja ustaša sa strane domaće ustaše su tokom juna ubile na stotine Srba u ovom kraju. Srpskom stanovništvu je zaista prijetilo istrebljenje. Malo gdje se praktično sprovodila ustaška politika prema Srbima kao ovdje. Kakvi su bili postupci ustaša, vidi se iz izvještaja podmaršala Lakse:

»Nemiri u Hercegovini, nezadovoljstvo i utučenost pučanstva bili su, prema izjavi svih slojeva pučanstva, najvećim dijelom izazvani divljačkim i nečovječnim postupcima »takozvanih ustaša«⁹⁶).

Imajući oslonca kod stanovnika susjednih crnogorskih krajeva, nošeno tradicionalnom borbenošću, srpsko stanovništvo je diglo ustanak. Ustanici su bili svjesni da će to biti teška i naporna borba. Jedino su gajili nadu u SSSR i njegovu Crvenu Armiju. Nešto zbog tradicionalne ljubavi prema Rusiji, nešto zbog propagande komunisti, ovdje je vladalo ubjeđenje da je Sovjetski Savez nepobjediv i da će se lako obračunati sa Njemačkom. Poneseni time, odmah po napadu Njemačke na SSSR, ustanici izvode akciju širih razmjera. Pri napadu na Nevesinje nošene su crvene zastave. To je bio izraz solidarnosti sa borbom Sovjetskog Saveza. U ovom pogledu vrlo je interesantno i pismo nađeno kod jednog zarobljenog ustanika za vrijeme borbe na Trusini, koje glasi:

»Izvještaj broj 1.

Narodnom pokretu za oslobođenje Nevesinja.

Smjesta organizujte čete, vodove i desetine sa odgovarajućom spremom i iskusnim starešinama, izviestite jačinu vaših narodnih snaga. Uvedite strogi red i disciplinu pod zakletvom. Budite spremni za opšti napad po dobivenom našem naređenju (Moskve). Moskva je pozvala sinoć sve Srbe na ustanak i vođenje gerilskog rata.

Čas slobode je na pragu. Rušite sve puteve i mostove. U slučaju jačih snaga sa kojim raspolazete, odmah šalžite 1.000 — 2.000 ljudi u Vučiju Baru u Bjelašnici radi izvršenja pozadin-

⁹⁶) A-VII U. d. dok. k. 84, 3/55-1.

skog napada. Ovdje se vrši hitno priprema. Udar na Gacko biće označen sa svjetlećim signalom. Crna Gora je na nogama, ispi- tuje se jačina i pokret italijanskih snaga i ubrzo ćemo i njih na- padati. Za sada Italijane propuštajte. Ništa ne preduzimajte bez nas, jer ćemo svi zajedno vršiti napade. Bratski pozdrav.

2. jula 1941.

Crkvice

Mir. O Avdalović

Znak raspoznavanja

»Pokret«⁹⁷⁾.

Iz navedenog dokumenta vidi se da je ozbiljno shvaćen poziv Moskve na borbu protiv okupatora i da su vršene široke pripreme za tu borbu. Prema neprijateljskim dokumentima vidi se da su i oni pravilno procijenili uzroke ustanka. »Nemiri oko Nevesinja dijelom su revolt zbog akcije ustaša, ali dijelom i zbog stupanja Rusije u rat, jer je opazeno nekoliko četa pobunjenika sa crvenim zastavama«⁹⁸⁾.

Do prvih ustaničkih akcija došlo je spontano. One nisu gotovo ni pripremane. Narod se podigao da se spase od ustaškog terora. Ustanički organizovanije djeluju tek u drugoj polovini juna. Planovi o akcijama se unaprijed pripremaju. Određivani su datumi njihova izvođenja. U suštini, ustanak nema čvršće organizacije. Da su usta- nici imali bolju organizaciju, više ratnog materijala, uspjesi bi bili mnogo veći. Narod je bio spreman da se bori. Trebalo ga je organi- zovati i usmjeriti borbu protiv pravog neprijatelja. U ustanku su učestvovali svi slojevi srpskog stanovništva, koje se borilo za opsta- nak i nacionalnu slobodu.

Komunisti, simpatizeri Partije i članovi SKOJ-a su odigrali značajnu ulogu u podizanju borbenog morala kod naroda u njegovim pripremama za ustanak. Uticaj Partije bio je mnogo veći nego što pokazuje broj njenih članova. U svom djelovanju komunisti se osla- njaju na tradicionalnu ljubav ovog naroda prema Rusiji i na mržnju prema okupatoru. Najteže je bilo što je bilo malo članova Partije i što je njima, u uslovima ustaškog terora, bio otežan rad. U Herce- govini je bilo zavedeno vanredno stanje. Za svako putovanje bile su potrebne posebne propusnice. Ustaše su budno pratile na komuniste. Zato su putovanja članova Partije bila otežana i skopčana sa opa- snošću. Situacija se pogoršala kad je počelo masovno hapšenje. Kako nije raspolagao solidnijom tehnikom za izradu dokumenata, Oblasni komitet u Mostaru dolazi u tešku situaciju⁹⁹⁾. Tako je djelatnost Partije bila otežana. Njeni članovi bili su prinuđeni da bježe u druge krajeve. U vrijeme kada ustanak zahvata mase, među njima se našao samo mali broj članova Partije. Oblasni komitet u Mostaru nije uspio tokom juna i jula da uhvati vezu sa terenom. Nisu znali šta se tamo dešava. »Znalo se da se vode borbe, ali ko ih vodi i ko rukovodi, nije se tačno znalo«¹⁰⁰⁾. Oko dva i po mjeseca ustanički su

⁹⁷⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/52-3. Sačuvan je prepis ovoga dokumenta.

⁹⁸⁾ A-VII U. d. dok. k. 84, 3/21-1.

⁹⁹⁾ Hercegovina u NOR, Beograd, 1961. 29.

¹⁰⁰⁾ Isto, 30.

bili prepušteni sami sebi i tek u drugoj polovini avgusta stigla je prva grupa aktivista iz Mostara. Kako oni od početka nisu bili na terenu, te ih narod nije poznavao, i prema njima je bio prilično nepovjerljiv. Pored objektivnih razloga, ovog puta je negativno djelovala i osnovna slabost Partije u BiH, nepovezanost sa selom¹⁰¹). To je, u mnogome, otežalo rad Partije u Hercegovini. U Okružnom komitetu je stvorena pogrešna slika o događajima u Gacku i Nevesinju. Kako su gledali na te događaje vidi se iz izvještaja koji je Okružni komitet uputio Svetozaru Vukmanoviću. O napadu na Avtovac tu se kaže:

»U gatačkom srezu istovremeno je izvršen napad na Gacko, Ustanici, nešto domaćih seljaka i uglavnom crnogorske pljačkaške bande, zauzeli su Avtovac, opljačkali ga i povukli se u brda«¹⁰²).

O uzroku ustanka daje se pogrešna ocjena:

»Podsticaj za ustanak dali su anglofilski reakcionarni elementi, koji su poslije kočili i sabotirali sve akcije. Među njima najvažniji je Petar Samardžić, bivši zemljoradnički prvak iz Bratača«¹⁰³).

Tačno je da u ovom ustanku uzimaju učešća i ljudi koji su ga kasnije svjesno kočili i ometali. Ustanak, međutim, ne počinje na njihovu inicijativu. Inicijativa dolazi od širokih narodnih masa ugroženih ustaškim terorom i zabrinutih za svoju sudbinu. Ovi ljudi prilaze ustanku da ne bi izgubili uticaj u narodu, koji se već prihvatio oružja.

Tokom junskog ustanka nije došla do izražaja politička podvojenost. Opasnost od fizičkog istrebljenja sjedinila je, bar za kratko, srpsko stanovništvo, koje je tada istupilo jedinstveno.

Iz izloženog se vidi da je ustanak vođen prije poziva CK KPJ na ustanak protiv okupatora. On nije dignut na poziv Partije niti je Partija njime rukovodila. Specifični uslovi natjerali su narod da se sam digne na ustanak, bez ičijeg poziva. Mada nije Partija njime rukovodila, ustanak potvrđuje pravilnost njenog stava u pitanju vođenja borbe protiv okupatora. On očito govori koliko je CK pravilno procijenio situaciju u zemlji i koliko je bio pravilan njegov stav i odluka o dizanju ustanka.

Borbe koje su kasnije vođene u ovom kraju nastavak su junskog ustanka. Istina, dolaskom komunista unosi se nova taktika i strategija borbe. Ali jedinstvo ustaničkih masa, koje je bilo karakteristično tokom juna, narušeno je sljedećih mjeseci: »Prema saznanju i među pobunjenicima ne vlada potpuna sloga« — piše u izvještaju predsjednik iz Bileće. 10. avgusta 1941. — »jer su neki od njih, većinom stariji i staloženiji ljudi, pristalice bivše države Jugoslavije, a manji dio, tj. oni koji su pali pod uticaj komunista iz Crne Gore i naše države jesu komunistički nastrojeni. Ovi odmetnici, koji su pod

¹⁰¹) Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. V (1941-1945), Beograd, 1961. 143.

¹⁰²) Zb. NOR, IV-1, 424.

¹⁰³) Isto.

uticajem komunista, u zadnje vrijeme su potpuno promijenili taktiku i svoj rad. Dok su se pobunjenici prije izgovarali da su u planine pobjegli samo iz straha od naoružanih ustaša, odnosno muslimana — Hrvata, sada to ne govore, nego kažu da im je glavni cilj da otjeraju upravu Nezavisne Države Hrvatske, a u tu svrhu pozivaju u pomoć i muslimane da im se pridruže¹⁰⁴).

Svojim oslobodilačkim karakterom, masovnim učešćem najširih slojeva naroda, ovaj ustanak je sastavni dio oslobodilačke borbe koju su narodi Jugoslavije vodili u periodu od 1941-1945. godine protiv okupatora i njegovih domaćih slugu.

»ВОСТАНИЕ В ВЕРХНЕЙ ГЕРЦЕГОВИНЕ В ИЮНЕ 1941 ГОДА«

РЕЗЮМЕ

После капитуляции югославской королевской армии в арпеле 1941 года по соглашению между Мусолини и Гитлером о разделении Югославии Герцеговина была присоединена итальянской зоне оккупации. Сразу после этого итальянские оккупационные войска взяли в свои руки военную и гражданскую власть в Герцеговине.

На основании соглашения Анте Павелича, вождя усташского движения, и Мусолини в Риме 18 июня 1941 года Герцеговина присоединена к так называемому Независимому Государству Хорватии. Затем пришли к власти и ввели свою организацию усташей в верхней Герцеговине. Политика этой организации с самого начала была направлена против сербов, живущих на этой территории. Был создан план полного уничтожения сербов. И 1 июня 1941 года началось осуществление этого плана, совершены первые убийства и аресты сербского населения, а затем последовала массовая резня сербов, закончившаяся убийством сотен сербских жителей, между которыми находилось много женщин и детей. Опасность физического уничтожения разбудила традиционный воинский дух сербского населения и вызвала сопротивление фашистским зверствам. Первые вооруженные действия восставших начались 3 июня 1941 года и до 7 июня получили значительные размеры. Были сорваны планы нападения усташей на некоторые села и уничтожено несколько жандармских узлов. Стихийное сопротивление с целью обороны от усташского террора в начале июня перерасло к концу месяца в всеобщее народное восстание. Главная причина восстания — массовая резня сербского населения, совершенная усташами во второй половине июня. Центр организованного восстания, которое началось 24 июня 1941 года, находился на сегодняшней территории районов Гацко, Невесинье. Отсюда восстание быстро распространилось по соседним селам в направлении Стоца, Вилеча, Голпи и Пивы. Во время первых успешных боев восставшие уничтожили все жандармские узлы в селах, взяли главные коммуникации и напали на Невесинье. Свежие части и помощь итальянцев дали возможность усташам, потерпевшим

¹⁰⁴) A-VII U. d. dok. k. 220, 52/3-8.

большие потери, после боев, которые продолжались пятнадцать дней, вновь завладеть коммуникациями, деблокировать Невесинье и предупредить нападение повстанцев на Гацко. Повстанцы отступили в свои села и организовали оборону. Это восстание, вспыхнувшее против усташей и домобранов, прислужников оккупантов, является первым восстанием в Европе на оккупированной территории, а по своему освободительному характеру и по участию широких народных масс оно вошло в историю освободительной борьбы народов Югославии, как ее составная часть.